

Mit jelent a könyves művelődés története?*

Ötletek egy kutatási és képzési terület feladataihoz

Az ember képzeletében a könyvnek a világ szellemi és vallási, politikai és társadalmi fejlődésében betöltött szerepe úgy jelenik meg, hogy az, mint az eszmék hordozója, nem csupán közvetíti a szellemi változásokat, és nem csupán a költői és irodalmi mondanivaló kifejezését teszi lehetővé, hanem a tudomány és az oktatás eszközeként egyúttal a hit és a vallásos élet hagyományátadására is alkalmas olyan eszköz, amely a mai technikai kor kialakulását is végigkísérte. A könyv a tájékoztatás eszközeként döntően befolyásolta a társadalmi és a politikai viszonyok demokratizálódását, jóllehet minden évszázadban, mindig visszatérően a politikai visszaélések eszközévé is vált. A könyvnek az újkori élet kialakításában betöltött sokrétű szerepe kell, hogy ismertté váljék mindenki előtt, aki a könyvtörténettel foglalkozik.

A könyvtörténet tehát nemcsak a könyvkereskedők és kiadók, vagy a könyvtárosok szaktudománya, sokkal inkább a nyugati keresztény világ művelődés- és tudománytörténetének nélkülözhetetlen része.

A könyvnyomtatás feltalálása, tehát a szövegnek szétszedhető betűk segítségével való szedésének és mechanikus sokszorosításának lehetősége – aminek a papírkészítés előfeltétele volt – a középkor végét jelentette. A nyomtatott könyv a 15. század folyamán Németországban kiszorította a középkori kézírást és valóságos szellemi forradalmakat idézett elő: a humanizmust és a reformációt. Ezen szellemi mozgalmak hordozójává vált a könyv. A humanista tudományosság – a könyveknek köszönhetően – gyorsabban kibontakozhatott, a földrajzi felfedezéseket, a találmányokat és az új természettudományos ismereteket a könyvek közvetítették. A nyomtatott írást alkalmazták a Biblia, valamint a reformáció röpiratainak és azok ellennyilatkozatainak terjesztésére. Azóta Európa szellemi élete összeforrott a könyvvel.

A barokk évszázada is együtt élt a könyvvel, de az inkább a reprezentációt és a hatáskeltést, az abszolutista uralom stabilizálását szolgálta, mintsem az ismeretek közvetítését. A könyv csak a felvilágosodás korában vált olyan hasz-

* Raabe, Paul: Was ist Geschichte des Buchwesens? Überlegungen zu einem Forschungsbereich und einer Bildungsaufgabe. In: Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel. Frankfurter Ausgabe, Nr. 38. 11. Mai 1976. Buchhandelsgeschichte. Eine Beilage der Historischen Kommission der Börsenvereins. Hundert Jahre Historische Kommission der Börsenvereins. B 319-B 330

nálati eszközzé, amely a népesség minden rétege számára hasznos ismereteket továbbít, a babonát felszámolja és ezáltal a modern világot előkészíti. Az iparosodás korában a könyv tömegárúvá, a felvilágosítás, a tudás, a tapasztalatátadás nélkülözhetetlen eszközévé vált. Amikor esetenként a könyvkorszak végéről beszélnek, mint tudjuk, ez csak azt jelentheti, hogy a könyv a technika korában már nem egyetlen hordozója a kommunikációs folyamatoknak. Imár egy a több lehetőség közül a rádió és a televízió mellett. Uralkodó, klasszikus szerepe azonban nem veszett el. A könyv az ismeretek és a tudás, a tapasztalatok és élmények könnyen kezelhető közvetítője maradt, a tudásszerzés nélkülözhetetlen eszköze, a költészetnek és az irodalomnak még mindig aktuális médiuma, az iskolai és szabadidős képzés és szórakozás alig pótolható segédeszköze. Egy olyan társadalomban, amelyik a képzési kiváltságokat megszünteti és a tanuláshoz való polgárjogot hangsúlyozza, a könyv ezután is, éppúgy mint eddig – minden kiegészítő lehetőség mellett – ideális eszköz marad: külső formájában és belső kifejeződésében minden egyéni igényt ki tud elégíteni, a különböző korcsoportokhoz tartozó emberekhez tud szólni és a modern társadalom sokoldalú érdeklődésére számíthat.

Természetesen: a könyv ma még inkább mint eddig, áruvá is vált, sokszor fogyasztási cikké, hasznos tárggyá, gyakran a mának és nem az örökkévalóságnak szánva. Ez azonban nem vonhatja el figyelmünket a történelmi összefüggések kérdéséről. A könyv jelenlegi helyzete csak a történelmi fejlődés kontextusában érthető meg. Korunkban aktuális feladat a történelmi tudat ébren tartása, hiszen – különösen Németországban – sok embernek megszakadt a történelemhez, a múlthoz, a hagyományokhoz fűződő kapcsolata, vagy csupán közömbössé vált e kérdések iránt. Hiszen a gépesített világnak történelmietlensége ellentétben áll azzal a történelem iránti érdeklődéssel, ami az állampolgárok és az ifjúság körében is újra kezd terjedni. A történetiség szándékos rombolása, életfeltételeink uniformizálódása beláttatják, hogy a világtörténelem, a múltra való emlékezés és a múlt felidézése nélkül valami lényegeset veszít el az emberiség, és mind szegényebbé válik.

Ez a felismerés nagy feladat elé állítja ma a történettudományt. A történetész immár nem csupán a politikátörténet és a történelmi uralkodásformák ábrázolására szorítkozik, hanem megfelelően a társadalmi változásoknak, kutatásai látóterébe bevonja a szociális, a gazdasági és a kulturális viszonyok fejlődését is. A történettudomány szerepéről folytatott elméleti viták központi témája a történelem, mint társadalomtörténet. Egy további követelmény, sőt gyakorlat, hogy a történetész a kutatási eredményeinek, vagy a történelmi koncepciójának bemutatását olyan formában közölje, hogy az a szakmai közönségen túl a széles nyilvánosság számára is érthető legyen. Ma a történetész azzal a kihívással szembesül, hogy mint a történelmi élet ismerője, személyesen működjék

közre a történelmi öntudat felébresztésében. Enélkül a közreműködés nélkül a napi feladata érdektelenné válhat.

Ha az ember a könyvnek a mai világ történetében betöltött kiemelkedő szerepére gondol, és ehhez még hozzáadja a történészeknek azon törekvését, hogy a történelemkutatás a társadalmi és szociális viszonyok figyelembevételével folyjék, akkor ebből már adódnak a következtetések a könyv történetének kutatásához. Tekintetbe véve a könyv jelentőségét az összes öntudatra ébredési és oktatási folyamatban, meglepő, hogy ez a kutatási terület – különösen Németországban – eddig semmi esetre sem szerezte meg az őt megillető tudománypolitikai rangot, és a kutatási eszközök elosztásakor sem részesedett az elvárható mértékben.

Ezért a könyv és az eruditív művelődés történetének kutatása elsősorban tudományos és oktatáspolitikai feladat. A tárgyak komplexitása következtében pedig csak interdiszciplináris és szakmákat átfogó kutatási területként kezelhető.

Az ilyen gondolatok a könyvtörténeti kutatás és az eredményeknek az oktatási rendszerben való közvetítésének feladatairól, amilyenek ezen tanulmányban bemutatásra kerültek, a jelenlegi helyzet felméréséhez való hozzájárulásnak tekintendők. A vitát nem lezárni, hanem elkezdni akarjuk, a könyvtörténet kérdéseit pedig felvetni és nem megválaszolni. Az alkalom, amelyre ez a tanulmány készült, a *Historische Kommission des Börsenvereins des Deutschen Buchhandels* (Német Könyvkereskedők Tözsdeegyesülete Történeti Bizottsága) 100 éves jubileuma amúgy is eleve a visszatekintés, a számadás és a jövő feladatai meghatározásának pillanata. Ebben az áttekintésben persze nem várható el az eddigi kutatás valamennyi eredményéről szóló tájékoztató; ez a jövő feladata marad. Most tehát csak arra teszünk kísérletet, hogy a könyvtörténet aktuális tudományos feladatait körülhatároljuk, a vonatkozó kutatások szükségességét bemutassuk és a feldolgozáshoz javaslatokat adjunk. Amellett az elméleti vita tárgyául több gyakorlati kérdést javasolunk.

A kutatástörténethez

A könyv története iránti érdeklődés régóta létezik. Abban az időben, amikor a tudás, a műveltség és a tudomány a könyvolvasással és a sokoldalú könyvismerettel szoros kapcsolatban voltak, amikor az ember új ismereteket jobbára még a könyvekből szerzett, hogy saját tudását kiegészítse és továbbadja, akkor magától értetődően a könyvre és annak történetére különös figyelmet fordított. Az 1640 és 1740-es Gutenberg-jubileumok például alkalmat adtak a könyvnyomtatás feltalálójáról szóló vitákra, a Gutenberg melletti és elleni dokumentumok felsorakoztatására [tudniillik, hogy ő volt-e a feltaláló, vagy sem].

De ezek a jubileumok egyidejűleg mindig alkalmat adtak a könyvnyomtatás feltalálásának dicsőítésére is: végül is a könyvnyomtatás a tudományos munka egzisztenciális alapja lett. Az egyes könyv iránti antikvár érdeklődés a 17. és 18. században került előtérbe. A könyvritkaságokról szóló hírek, leírások, azok története kedvelt volt. Az irodalomtörténet – a „historia literaria” – egy olyan történeti tudományág keretében, amely ma már nem létezik, tudós emberek és tudományos intézetek története mellett mutatták be a könyves művelődés történetét, mint a „res publica literaria” részét. Persze nem a mi felfogásunk szerinti történeti ábrázolásról volt szó, hanem statisztikai, életrajzi és bibliográfiai felsorolásról. Ennyi került a könyvészeti szakemberek látókörébe.

A felvilágosodás korában, amikor a tudományágak specializációja megkezdődött, lassan Németországban is megindult a könyv, a könyvnyomtatás, a könyvkereskedelem és a könyvtárak történetével való differenciált tudományos foglalkozás. A bibliográfia iránti szenvedély persze különösen nagy volt, ugyanúgy, mint korábban: olyan nevek igazolják ezt, mint Georg Wolfgang Panzer, Johann Georg Meusel és Johann Samuel Ersch.

A történeti ismeretek fejlődése a 19. században jutott el addig, hogy lehetővé vált a könyvnyomtatás, a könyvkereskedelem és a könyvtárak első összefoglaló történeti ábrázolása. Intenzív történeti kutatás kezdődött, mindennek előtt a könyvtárosok, a könyvkereskedők, a történészek és az antikváriusok megbízásából, annál is inkább, mivel az újonnan (1825) alapított *Börsenverein des Deutschen Buchhandel* (Német Könyvkereskedők Tözsdeegyesülete) már korán nemzeti feladatnak nyilvánította a könyv és könyvtörténet kutatását. A 19. századi fejlődésnek számos könyvtörténeti publikáció a bizonyítéka.

A könyv, a könyvnyomtatás, a tipográfia, az illusztráció, a könyvkötés, a könyvkereskedelem és könyvkiadás, az újságok és folyóiratok történetével való igen intenzív foglalkozás legmarkánsabb kifejeződése a *Historische Kommission* (Történeti Bizottság) megalapítása volt (1876).

Az *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* (A német könyvkereskedelem történetének adattári folyóirata) megjelenése (1-21. kötet, 1878-1930) és Friedrich Kapp – Johann Goldfriedrich *Geschichte des deutschen Buchhandels* (A német könyvkereskedelem története) (4 kötet, 1886-1923) című könyve a Vilmos-kori német könyvtörténeti kutatás kiemelkedő teljesítménye és egyben a német könyvkereskedelem dicső tette maradt. Emellett megjelentek C. B. Lorck (1882-1883.), K. Faulmann (1882.) és A. van der Linde (1886.) klasszikus, a műszaki haladás hatására írt nyomdászattörténeti kézikönyvei. Ez volt a könyvtörténeti kutatás virágkora. A *Kataloge der Bibliothek des Börsenvereins der Deutschen Buchhandel* (Német Könyvkereskedők Tözsdeegyesülete Könyvtárának Katalógusai) első kötetének megjelenésekor 1885-ben már több, mint 7500 munkát sorolt fel.

A századforduló könyvművészeti reformmozgalma a korai előképekre, különösen a 15. és 16. század tipográfiájára tekintett vissza. A sajtótermékek és a kiadványok mind izlésesebb formában jelentek meg. Ennek szintén a könyvtörténeti kutatás újabb fellendülése lett a következménye. Bibliofil és bibliográfiai társaságok alakultak, folyóirataikban és közleményeikben számos könyvtörténeti munkát megjelentetve. Példaként kiemelendők a *Zeitschrift für Bücherfreunde* (Könyvbarátok Folyóirata) és a *Publikationen der Gutenberg-Gesellschaft* (A Gutenberg Társaság Közleményei). A kiadók és antikváriusok érdeke találkozott a gyűjtőkével és a könyvtárosokéval. Ennek a találkozásnak az eredményei lettek éppúgy a jelentős bibliográfiai munkák, mint a könyvnyomtatás, könyvkötés, könyvkereskedelem stb. történetének alapvető tanulmányai. Néhány említésre érdemes név: G. A. E. Bogeng, Hans Bohatta, Hans Loubier, Carl Georg von Maassen, Carl Schüddekopf, Karl Schottenloher.

Mivel itt nem feladatunk a könyvtörténeti kutatás fejlődéséről áttekintést adni, arra szorítkozunk, hogy az utolsó negyven év vállalkozásaiból példaként négyet kiemeljünk. Mindenek előtt megemlítendő a *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* (Könyvtártudomány kézikönyve), amelynek első, Fritz Milkau (1931–1942) és második Georg Leyh (1952–1965) általi kiadása a könyvtárosi alaposág jelentős teljesítménye. A könyv és a könyvtártörténet történetét mindig a kézikönyv egyik terjedelmes kötetében került bemutatásra. Összefoglalják a régi és az új munkák eredményeit. Ezek a kötetek természetüknél fogva inkább összegzőek, semmint új távlatokat nyitnának.

A második vállalkozás Karl W. Hiersemann kiadója és Wilhelm Olbrich, a kiadó hűséges munkatársa kezdeményezésére megy vissza. Karl Löffler és Joachim Kirchner – Wilhelm Olbrich közreműködésével – kiadta a *Lexikon des gesamten Buchwesens*-t (A könyves műveltség lexikona. 3. kötet, 1935–37.) A könyvvel kapcsolatos tudományok összessége itt vált először áttekinthetővé, bőséges bibliográfiai információk kíséretében. Ez a mű is – amely túlzottan tömör, és a háború utáni kiadásának kevés figyelmet szentelhetek – a kutatás mérföldkövévé vált.

A két kézikönyv mellett két folyóiratot kell megemlíteni, amelyek nélkül a mai németországi kutatás képe nem képzelhető el: a *Gutenberg-Jahrbuch* (Gutenberg Évkönyv), amelyet 1926 óta adnak ki Mainzban és a könyv történetéről szóló tanulmányokat közöl. Eredetileg főleg ösnyomtatványokat mutatott be. Az újjáalakult *Historische Kommission des Börsenvereins des Deutschen Buchhandels* (Német Könyvkereskedelmi Tőzsdeegyesület Történeti Bizottsága) 1956 óta Frankfurt am Mainban adja ki az *Archiv für Geschichte des Buchwesens* (A könyvtörténet adattári folyóirata) című szaklapot, amelyben alapvető tanulmányok mutatják be a kutatás folyamatát, valamint a probléma és a módszerek változását.

Végül ki kell emelni néhány tudós nevet, akik a németországi könyvtörténet kutatásában érdemeket szereztek az utóbbi években és évtizedekben. Így megemlíthető Josef Benzing, Rudolf Blum, Hans H. Bockwitz, Ferdinand Geldner, Herbert G. Göpfert, Konrad Haebler, Horst Kunze, Ernst Kyriss, Hans Lülfing, Aloys Ruppel, F. A. Schmidt-Künsemüller, Albert Schramm, Carl Wehmer, Hans Widmann sok kevésbé jelentős munkatársuk képviselőjeként.

Mindezek után az a benyomás alakulhat ki, mintha a németországi könyvtörténet nagyon alaposan és átfogóan feltárt lenne. De nem ez a helyzet. Időközben sok mű elavult, új kérdések merültek fel, számos forrás még feltáratlan. Semmi esetre sem vagyunk a németországi könyvtörténeti kutatás végén, hanem úgy tűnik, még mindig az elején.

Először is egy kritikai szempontú bibliográfiára lenne szükség, amely az eddigi németországi könyvtörténeti kutatást úgy rendszerezi, hogy ez a válogatás megbízható áttekintést adjon a kutatás jelenlegi helyzetéről. Ma a bonyolult bibliográfiai helyzet megnehezíti a tudósoknak a szétszórt, sok szakot felölelő irodalom áttekintését, és azt, hogy a kutatás helyzetéről képet alkossanak. Elengedhetetlen feladat a könyvtörténet eddigi, elsősorban 1856 óta folytatott kutatásának bibliográfiai feldolgozása. Csak így lesz áttekinthető az egész kutatási terület.

Amellett kívánatosak lennének kutatási jelentések, az egyes területekhez bibliográfiai függelékekkel. A könyves művelődés történetének egyes témáiról – mint például a németországi cenzúra története, vagy a 18. századi könyvkiadás – olyan munkáknak kellene a kutatási helyzetről tájékoztatni, amelyek válogatnak az eddigi irodalomból, felvázolják a problémákat, valamint bemutatják a módszereket és a kutatási célokat.

Gondolhatnánk – mint hosszútávú feladatra – egy *Lexikon zur Geschichte des Buchwesens in Deutschland* (Németországi könyvtörténeti lexikon) kiadására. De minden ilyen javaslat az eldöntendő kérdés bevezetése lehet: melyek azok a feladatok, amelyek ma a könyvtörténet területén megoldásra várnak? Csak a nagyon kiterjedt kutatási terület felosztása után alapozható meg egy ilyen tudományos vállalkozás.

A kutatási területek felosztása

A könyves művelődés története, vagyis a legtágabb értelemben vett könyvtörténet alatt az ember a könyvek előállításának és terjesztésének történetét érti. Már a *Lexikon des gesamten Buchwesen* használta ezt a fogalmat, ami az *Archiv für Geschichte des Buchwesen* címben is éppúgy bevált, mint a mainzi egyetemi intézet nevében. A könyv kutatása alatt a kommunikációs cél által

meghatározott szervezeti és gazdasági összefüggések összessége, tehát a könyvtörténet, a könyves művelődés (Buchwesen) értendő, éppúgy, mint például a bankügy (Bankwesen) vagy a közlekedésügy (Verkehrswesen) esetében.

Ennek a fogalomnak pontosabb körülhatárolása érdekében – mintegy a bibliográfiai tájékoztatásra való tekintettel – talán nemcsak a téma sokféleségét kellene szem előtt tartani, mint ahogy az *Archiv für Geschichte des Buchwesen* megnevezésben tükröződik, hanem meg kellene próbálni a feladatban rejlő, tehát a szakszerű határokat megtalálni. Méghozzá két körülhatárolás látszik elengedhetetlenül szükségesnek. Az első az, hogy „könyv” fogalom alatt a nyomtatott könyv értendő. Az antik tekercekre és a középkori kéziratokra sok tekintetben más szabályok vonatkoznak, mint amilyeneket a nyomtatott könyvre vonatkozóan ismerünk. Bár előfordulhat a területek átfedése, a tárgy áttekinthetősége érdekében mégis tanácsos az egyébként is átfogó tudományágakat a nyomtatott könyvre korlátozni.

A másik módszertani és gazdaságossági behatárolás, jóllehet nyilvánvalóan anakronisztikus, de éppannyira szükséges is: a könyvtörténet kutatásának a német nyelvterületre való korlátozása. Magától értetődően az embernek látnia kell a nemzetközi összefonódásokat és a nemzeti fejlődésnek a nemzetek feletti tendenciáktól vagy külföldi befolyástól való függését, mégis ésszerű a saját nyelvterületre koncentrálni. Amikor az ember hozzálát a könyvtörténet kutatásához, legjobb mindig először nemzeti keretekben kezdeni. Itt kerültek leginkább napvilágra a forrásanyagok és előkészítő munkák. Emellett hangsúlyozandó, hogy ebben az összefüggésben figyelembe kell venni a külföldön található német könyveket és a Németországban található külföldi könyveket is. A könyvtörténet külföldi kutatásának előképei bizonyítják, milyen célszerű egy ilyen, a saját nyelvterületre történő lehatárolás. Nagy tisztelettel szemléljük például az angol és a kelet-európai kutatást is. Az itt bemutatott elmélkedés kilép a maga szabta határokon túlra.

A könyvtörténet magában foglal minden problémát, amely történeti aspektusban a könyvek írására, a nyomtatásukra, a kötésükre, a kiadásukra, az eladásukra, az olvasásra és a gyűjtésre vonatkozik. A könyvnek a humanizmustól a jelenkorig tartó évszázadok alatti keletkezési és terjesztési folyamatának tudományos kutatásáról van szó. Ezeknek a folyamatoknak különböző foglalkozási és embercsoportok a részesei: így a papírkészítő, a betűöntő, a szedő, a nyomdász, a grafikus, a könyvkötő, a kiadó, a kereskedő, a gyűjtő, az antikvárius, a könyvtáros és – a szellemi közvetítés folyamatában – a szerző és az olvasó a processzus elején és annak végén.

Ha a könyv előállításának és terjesztésének történetét részleteiben tekintjük, kilenc kutatási területet különböztethetünk meg, melyek közül néhányak

már régóta önálló tudományágat képeznek, míg mások csak most jelentek meg.

Így az egyik első területe a könyvírás történetének (*Geschichte des Bücherschreibens*) még majdnem teljesen elméleti természetű. Hogy a nyomtatott kéziratot mint a megjelenés előtti formát milyen állapotban adta a szerző a kiadónak, arról még keveset tudunk. Inkább ismertek az irodalmi művek kéziratjai. De hogy a letisztázott írást összehasonlíthatnánk-e a nyomtatás előtti szöveggel, hogy hogyan teszik szedhetővé a kéziratot, hogyan zajlanak a leadás és a szedés közötti változtatások, hogy történik a címlap és az előszó megszerkesztése, a szedéspróba és a korrektúra, azt még nem kutatták. A szerzőnek a kiadóhoz való viszonyának, a kiadási szerződésnek, a szerzői jognak és a honoráriumnak a kérdései összefüggnek ezzel: eddig ezeket elszigetelten, mindezek előtt szépirodalmi szerzőkre vonatkozóan vizsgálták. Az elkövetkező kutatások feladata lesz az elérhető dokumentumok alapján többet megtudni a szerző és kiadó kapcsolatáról, ezen össz munka módjáról és változásairól. A szerzők és kiadók közötti levelezés megjelentetése ebben a tekintetben sokat segítené.

A filológiai tudományok, leginkább a kézirat kérdéseire felkészülve, kéziratokkal és nyomtatás előtti szövegekkel foglalkoztak a kiadás keretein belül: esettanulmány formájában nyilvánosságra hozott, elszigetelt vizsgálatokat végeztek egyes szerzőkről és egyes időszakokról. Ha az esettanulmányokat összefoglalnák, közelebbi következtetéseket is le lehetne vonni a könyvírás történetéről, tehát a technikai reprodukció előfázisáról.

Ha eddig egy új kutatási területről beszéltünk, a második területről, a könyvnyomtatás történetéről (*Geschichte des Buchdruckes*) épp az ellenkezőket mondhatjuk el. A könyvtörténet e klasszikus területe több tanulmányban is téma volt különböző címekkel: pl. *Geschichte des Buches* (A könyv története), vagy *Geschichte des Buchdruckes* (A könyvnyomtatás története), vagy *Geschichte der Buchdruckerkunst* (A könyvnyomtatás művészetének története). Számtalan vizsgálat foglalkozik a könyvnyomtatás történetének korai szakaszával, az ősnyomtatványokkal, önálló tudományág jött létre a könyvtörténet keretében. Feladata, hogy a típusösszehasonlítás (betűösszehasonlítás) kipróbált módszerével a nem cégjelzett és datált nyomtatványok eredetét, a nyomtatás fajtáját, a keletkezés idejét meghatározza.

A 16-19. század nyomdáiról még az egyes helységek könyviparának történetével összekapcsolva is nagyon keveset tudunk. Hiszen nemcsak biográfiai és cégtörténeti részletekről van szó, hanem a szedés, javítás, nyomtatás és utánnomlás alapvető problémáiról is. Mindezek történeti kutatása Németországban még gyerekcipőben jár. A nyomtatás gondos technikai vizsgálatával bepillantást nyerhetünk a könyvelőállítás szokásaiba. Így felfedezhetjük a nyomtatás közben történő változások folyamatait, felismerhetjük a másodnyo-

mást és meg tudjuk ítélni az utánnomást. A nyomdászattörténeti kutatás nem csak a filológiai munkát igényli, hanem a könyvnyomtatás gazdaság- és technikatörténeti dokumentumait is össze kell gyűjteni. A könyvelőállítás anyagi helyzetének felmérése a jövőnek éppoly fontos feladata, mint a könyvtárak történetének vizsgálata.

A nyomdászattörténet keretein belül a tipográfia változásait is erőteljesebben kezdték kutatni, mint eddig. Nemcsak a csúcsteljesítmények érdemének gondos elemzést, hanem az alkalmi nyomtatványok is; ezenkívül vizsgálandó az egyes írástípusok elterjedése, továbbá a betűöntés és a nyomtatás összefüggései. Amennyire ismert a 15. században ez a probléma, annyira kevéssé ismerjük a Németország-beli helyzetet a következő évszázadokban; honnan ismerte a nyomdász a betűt, mennyire önállóan kellett gondolkodni a betűöntésről? Honnan jöttek aztán a matricák? Milyen szabályok szerint kapcsolták össze a különböző írásfokokat? Voltak-e valamilyen irányzatok és szokások a szedéssel kapcsolatban? A nyomdászat megítélésekor fontos szerepet játszanak ezek a kérdések: a fordulat felismerése a fraktúra és az antikva felhasználásában nem elegendő. Különösen a tipográfia történetének kéne az írás történetének visszahatásait bemutatni és így mindig újra a nyomtatott szöveg gyökereihez visszatérni.

A tipográfia kérdéseivel szoros összefüggésben állnak a korábbi évszázadok könyvdiszítéséről, sőt a könyv formájáról való elképzelései; a könyv kidolgozásának (*Geschichte der Buchausstattung*) történetét önálló kutatási területnek kéne tekinteni. Néhány példa erre: a korai nyomtatványok fametszetei, a reformációkori nyomtatványok címornamentikái, a 17. és 18. századi rézzel díszített címzések, egyáltalán a különböző idők különböző fajtájú könyvillusztrációi, az iniciálék, vignetták, nyomdászjelvények, ornamentika. Változott-e a könyvillusztráció a 17. és 18. században? Jellemző volt a barokk irodalom könyveire valamilyen díszítésforma? Hogyan használták a 19. században a könyv kivitelezésének új technikai lehetőségeit? Mely esztétikai elméletek képezik a századforduló nyomdaiparának alapjait? Ezek a kérdések a könyvillusztráció és általában a díszítés kérdéseit érintik. Ismereteink első sorban egyes fametszőkre és rézvágókra, litográfusokra és színnyomókra, valamint a művész könyvhöz való viszonyára vonatkoznak. Ezek olyan tanulmányok, melyek művészettörténeti módszerekkel dolgoznak. A könyvillusztráció a grafikával áll szoros kapcsolatban, az elhatárolás közelebbi magyarázatokat igényel. Könyvek illusztrálása és díszítése azonban kultúrtörténetileg is fontos tevékenységek. Éppen a könyv formájának vizsgálatából ismerhetjük meg a szerző, a nyomdász vagy a kiadó beállítottságát és személyiségét. A könyvtörténet kutatásában éppen ezért fontos és vonzó feladat az iniciálék, nyomdászjelvények, vignetták vizsgálata. A tipográfia és a könyv kidolgozásának leírása és elemzése a könyv individualitásába enged bepillantást. A meglehetősen

szétszórt adatok eddigi kutatása ugyanakkora figyelmet érdemel, mint az eredeti anyag osztályozása.

A papír, vagy bármely anyag, amelyre nyomtattak (pergamen, selyem, bőr, stb.) is a könyv része. A papírt a könyvnyomtatás feltételének tekinthetjük, és egy felsorolás elejére állíthatjuk. Mivel a papírkészítők a betűöntőkkel, fametszőkkel és rézvágókkal ellentétben majd mindig szállítók voltak, könnyen érthető, hogy a papír, a papírelőállítás, papírfajták és vízjelek története már korán önálló tudományág volt (*Geschichte des Papiers*). A papírral és vízjellel foglalkozó ágak speciális tudományágak, melyek saját módszerek alapján dolgoznak, saját intézményt tartanak, s nem csak a könyvnyomtatás történetébe sorolják magukat, hiszen a papírra nem mindig nyomtatnak. Másrésztől viszont hiányosak a papírtörténeti kutatások, melyek pedig szoros kapcsolatban állnak a könyvnyomtatással. Milyen papírt milyen könyvformához használtak? Milyen kereskedelmi vagy egyéb oka lehetett annak, hogy egy könyvet különböző papírookra nyomtattak? Kik számára nyomtatták a könyveket írópapírra, kik számára postai papírra?

A papírral és a vízjellel foglalkozó tudományok mellett a kötészet is már régóta speciális diszciplína. De a könyvkötészet történetének (*Geschichte des Bucheinbandes*) csak a könyvészet történetének keretein belül van értelme. A régi kötés kézművesi kérdéseiről, esztétikai problémákról, anyagról és díszítésről, a hivatás kérdéseiről, a könyvkötő feladatairól és teljesítményéről kézművesi és kereskedői tevékenységének évszázadok alatti változásáról van szó. A könyvkötőről alkotott kép sokkal többet változott, mint a nyomdászé, aki a 19. század közepéig egy valódi Fiala Gutenberg tudott maradni. A köteszkutatásnak nagy hagyománya van Németországban is, s más kutatási ágazatokkal ellentétben nagyon sok eredmény is született ezen a területen. Gondoljunk Hans-Loubier, Ernst Kyriess, Helmuth Helwig, Ilse Schunke és sok más kutatók tanulmányaira. Mégis több kérdés is még megválaszolásra vár, például milyen társadalomtörténeti bepillantást tesz lehetővé a könyvkötészet megismerése? Mit jelent a kiadó kötése a könyv terjesztése és demokratizálása szempontjából. A reklám milyen részét jelenti a kötés és a védőborító?

Ahogy a könyvnyomdászat története, úgy a könyvkereskedés története (*Geschichte des Buchhandels*) is mindig a könyvtörténeti kutatások központi témája volt. A gazdaság- és társadalomtörténet módszereivel egy város, időszak vagy terület cégeit, kiadóit és könyvkereskedéseit, valamint a könyvkereskedés történetét vizsgálják. A Tözsdeegyesület Történeti Komissziója a könyvkereskedést a könyvtörténeti kutatások egy fontos faktorának ismerte el. A könyvkereskedők részvétele ebben a kutatásban azzal magyarázható, hogy egy olyan szakmai egyesület – ritkaságszámba menően –, aki a történeti kutatás elkötelezettjének tekinti magát.

A könyvkereskedés története egy nagyon széleskörű kutatási terület. Hozzá tartozik: a kiadók története, a könyvkereskedések, a szortiment, az antikváriumok és a könyvterjesztés más formáinak (kolportázs-könyvkereskedés, készszortimentek, vándorkönyvkereskedések, pályaudvari könyvkereskedések) története, de a könyvárasközösségek, a könyvpiacok, a könyvkereskedői szervezetek története is. Egyes kiadók és könyvkereskedések vagy maguknak a kiadó és kereskedő személyek történetét a cégtörténetek vagy az életrajzok leírásaiból ismerjük, melyeket különböző módon, tudományos megalapozottsággal vagy dilettánsan írtak. Közelebbről megvizsgálva természetesen megállapíthatjuk, hogy a legtöbb kiadó története gondos forrástanulmányozás segítségével még megírható. Hiányoznak a döntő előmunkálatok, így a kiadók termékeinek katalógusa, a kiadói levelezések gyűjteménye, a biográfiai bizonyítékok és a levéltári anyag áttekintése. Csak ha ezek megvannak, akkor alkothatunk képet a kiadókról, hatásukról, jelentőségükről és mindenk előtt az idő haladásával változó funkciójukról. Csak a résztanulmányok elkészülése után kaphatunk választ azokra a kérdésekre, melyek például a korai újkor megismeréséhez fontosak. Hogy nézett ki a könyvkereskedés a kereskedővárosokban és az irodalmi városokban, az egyetemi és székvárosokban? Milyen volt a könyvkereskedőnek a vásárlóközönséghez fűződő kapcsolata? Miben látták ők maguk feladatukat? Hogyan dolgoztak a könyvkereskedők és a nyomdászok, hogyan a könyvkötők és a kiadók egy városban? A társadalom mely fokán álltak a könyvkereskedők? Hogyan viselkedtek a gróffal és a várossal szemben? Milyen problémák adódtak a cenzúrából és az utánnomásból? Milyen szervezeti formák között dolgoztak, hogy az állítólagos jogtalanságokat orvosolhassák? Így adódik egyik kérdés a másik után. A könyvkereskedés, annak szervezetének és hatásának története egy rendkívül komplex, különböző kérdésfeltevésekkel megközelíthető kutatási terület, melynek eredményei egy város vagy ország gazdasági és kulturális fejlődését is visszatükrözik.

A könyvkereskedő mindennapi munkájával kapcsolatos kérdéseket is fel kell tennünk: hogyan terjesztette a könyveket? Mit ajánlott vevőinek, hogyan reklámozott hirdetések, katalógusokon és prospektusokon keresztül új könyveket? Ezek olyan kérdések, melyek a könyvkereskedő mint kultúraközvetítő szerepét társadalomtörténeti szempontból közelítik meg. Ehhez ismét szükséges az ismeretlen források, régi katalógusok, újsághirdetések áttekintése.

A könyvészet történetén belül a könyvkritika történetét (*Geschichte der Buchkritik*) is önálló területként kell kezelnünk. Egyrészt irodalomtudományi és sajtótudományi kutatások, másrészt egy még mindig a kezdeteken álló tudománytörténet tárgya. Az irodalmi folyóiratok szerepét, a recenziók funkcióját, a megbeszélések dokumentációját, formáját és hatását, a kritikus munkáját és a könyvpiacra belüli helyét a recepció szempontjából kell vizsgálni. A könyvkritika az író, valamint az olvasó közötti egyik legfontosabb, de semmi

esetre sem központi közvetítő faktor. Egy korszak vagy egy szaktudományterület könyveinek megismeréséhez a recenziókban tükröződő nyilvános vélemény kutatása járható út. Nemcsak a könyvkiadás történetéhez, hanem mindjárt a recepciótörténethez is, mely a könyvtörténeti vonatkozásokon természetesen messze túlmutat, anyagot kell gyűjteni.

A könyvkritika történetével az első olyan feladatkört nevezzük meg, melyet korábban alig soroltak a könyvtörténethez: a könyvek vásárlók és kritikusok általi fogadtatását. Csak az újabb kutatásokkal került előtérbe, s így a szerző-kiadó-olvasó hármasság kapcsolatába új tényező került be. A korábbi, pozitivisták kutatás a könyvek előállításának és terjesztésének problémájára szorítkozott. Ma már a legjobb a szerző és a könyvírás kérdéseit az első helyre helyezni, majd a könyvelőállítás technikai és gazdasági folyamatainak bemutatása után a gyűjtést és az olvasást a lánc utolsó szemeként tekinteni.

A könyvgyűjtés története (*Geschichte des Büchersammelns*) a könyvészet területén belül önálló kutatási terület. A könyvgyűjtés régi szenvedély: a gyűjtő könyvvállományt szerez a későbbi könyvolvasáshoz. A könyvbirtoklás szolgálhat magán vagy közhasznú célokat. A privát gyűjtés ideológiája a bibliofília, és a könyvolvasás élvezetén túl természetesen az elmélkedést is magában foglalja. A magángyűjtővel ellentétben a könyvtáros professzionális gyűjtő, aki egyben a könyvek kezelője és közvetítője is. A könyvtáros abban a nehéz helyzetben van, hogy mások számára kell gyűjtenie, gyakran olyan embereknek, akiket olvasónak gondol vagy annak kíván.

A könyvgyűjtés történetének kutatásába a magán- és intézményi könyvtárak valamint egy hagyománygazdag, történelmi módszerek alapján dolgozó, meglehetősen önálló szaktudomány, a könyvtártörténet tartozik bele. Kutatási területe eddig mindenek előtt a nyilvános gyűjtemények fejlődésére terjedt ki. A könyvtártörténetet tekinthetjük egyrészt történeti segédtudománynak, másrészt a könyvtörténet [a könyves művelődés története] keretein belüli központi szerepű klasszikus tudománynak. A kutatás középpontjában egyes könyvtárak történetének vizsgálata, a beszerzés, a berendezés, a katalógusok és építési viszonyok kérdései állnak. A könyvtártörténet tehát igazgatástörténet, mely magába foglalja az egyes könyvtárosok tevékenységének a bemutatását is. Az olvasói szokások történeti kutatása döntő feladat elé állítja a könyvtártörténetet: a használókra, olvasói rétegekre, az olvasmányanyagra kérdez rá. Így egyre fontosabb könyvtártörténeti források lesznek a kölcsönzésről, az olvasóleltárról szóló adatok. A kérdésfeltevés ugyanúgy érvényes az ún. nyilvános könyvtárak (korábban népi könyvtárak), mint a tudományos könyvtárak kutatásakor. Mindehhez még hozzájön a tudománytörténeti szempont is: mit adott egy könyvtár a tudománynak? Ezek a könyvtár tevékenységeire adott válaszok, melyekre Lessing is kitért. Ez az egész problémakör – a könyvtárak hozzájárulása a tudományok történetéhez – még kutatásra vár.

De a magánkönyvtárak tanulmányozása elé is, mely főleg a gyűjtők dolga, új követelményeket állít az olvasói szokások kutatása. Éppen az olvasói szokások megismerése érdekében, hogy az olvasmánykánonra és a könyvre mint oktatási eszközre vonatkozó kérdéseket meg tudjuk válaszolni, fontos a magánkönyvtárak tartalmának és állományának vizsgálata, s mint ezek forrása egyre nagyobb jelentőséget nyernek a magánkönyvtárak katalógusai, gyakran antikváriumok aukció- illetve eladási katalógusai.

A könyvtártörténet és az olvasóközönség történetének nem érdektelen forrásai végül a könyvtárak jelzésére szolgáló exlibrisek. A könyvjelzések gyűjtése is a bibliofil tevékenységek közé tartozik, esztétikai, kultúr- és művészet-történeti szempontból vizsgálják őket.

A történeti olvasó- és olvasmánykutatás (*Geschichte des Lesens*) a tudomány egy fiatal területe. Kérdései körülbelül így hangzanak: mit olvastak, milyen olvasói szokásai voltak az olvasónak, milyen változásoknak volt az olvasó alávetve, hogyan ismerhetjük meg a korábbi korok olvasóját, vásárló volt-e vagy könyvtárakban olvasott? Az olvasói szokások történeti kutatása a választ a levéltári források felhasználásával (katalógusok, kölcsönzési listák, előfizetési jegyzékek) és irodalmi dokumentumok (naplók, levelek, memoárok) segítségével akarja megtalálni, hogy így az olvasóról egy differenciált képet alkot-hasson. Az olvasói közönségek, társaságok és kölcsönzőkönyvtárak kutatása is – akkor is, ha ez részben már a könyvtártörténet területére is átfolyik – lehetőséget ad arra, hogy a könyvolvasás tevékenységébe bepillantást nyerjünk: oktatástörténeti összefüggések tisztázásáról van szó. Milyen társadalmi rétegekben olvastak? Milyen fajta könyveket olvastak? Hogy nézett ki a csoportban való olvasás: a családban tartott felolvasás, az iskolai, a közösségi, a szalonok- és kávézóbeli olvasás? Egyáltalán milyen hatása volt az olvasásnak kora kultúrájára? Tudománytörténeti szempontból minden a könyv használásával kapcsolatos kérdés az intellektuális munka eszközével kapcsolatos: az olvasással, mint az idővel változó mesterségre vonatkozik. Olvasmányélményekről és olvasói szokásokról fennmaradt elméleti dokumentumok és feljegyzések szükségesek ezekhez a kutatásokhoz.

Az egyes területeknek – melyek a legtágabb értelemben vett könyvtörténet kereteibe tartoznak – leírása megmutatta, milyen átfogóak és különbözőek az egyes kutatási feladatok. Minden módszertani és célkitűzésbeli különbség ellenére az egész egy olyan feladatnak tekintendő, mely a tudósokat és könyvtárosokat, a könyvkereskedőket és antikváriusokat, a könyvgyűjtőket és történészeket egyaránt érinti.

A könyvtörténet egy interdiszciplináris kutatási terület, melyet egy főfogalommal jelölünk, de módszertanilag és tudományökonómikailag egyes szakokba sorolhatunk, így a gazdaság- és társadalomtörténethez (könyvnyomtatás és

könyvkereskedés, papír, kötés), a technikátörténethez (könyvnyomtatás, papír, kötés) a művészettörténethez (könyvillusztráció, írástörténet, a könyv kivitelezése, tipográfia, exlibris), az irodalomtörténethez (könyvírás, gyűjtés, olvasás), tudomány- és oktatástörténethez (könyvírás, gyűjtés, olvasás; könyvkereskedés). Egyes területek természetesen önálló diszciplínákként is tekintendők: a könyvnyomtatás története (korábban könyvtörténetnek nevezték), az ősnymtatványtan, a papír története, a kötés története, a könyvkereskedés története, a könyvtártörténet. Ehhez jönnek még speciális metodikai kutatások: a vízjelkutatás, a nyomtatás történeti kutatása, a kötések vizsgálata, az olvasói szokások történeti kutatása.

Ez az összefoglalás mutat rá, milyen nehéz a könyves művelődés történetét egy átfogó tudományágként kezelni. Amilyen heterogén a kutatási tárgy, ugyanolyan sokrétű a tudósok és a laikusok, a szakmabeliek és a kedvelők részvétele a kutatásban. Ezért is nagyon fontos a szervezés összehangolása és az együttműködés.

A külső kritériumok szerinti kutatási területek

A könyves művelődés történetének feladatkörét egy másik szempont alapján is vizsgálni kell. A könyvet mint nyomtatott művet eddig a keletkezés és előállítás, valamint a terjesztés folyamatában tekintették. A könyv különböző formáival és tartalmaival nem foglalkoztak. Hibás lenne azonban, ha a könyvtörténet kutatását a könyv megjelenítésének vizsgálatára korlátoznánk. Más, nyomtatásra vonatkozó dokumentumokat is, melyeket csak más tudományterületek összefüggésében vagy a kutatás egy mellékszálaként említettek, be kell vonni a vizsgálatokba.

Itt főleg a sajtótermékeket kell megnevezni, az újságokat, folyóiratok, képes hetilapokat, kalendáriumokat, almanachokat; ezek időszaki kiadványok, melyek rendszeresen vagy néha rendszertelenül jelentek meg, zárópéldány nélkül. Az újságok, sajtótermékek történetének kutatása a publicisztika tudományához tartozik, amit korábban sajtótudománynak neveztek, ma azonban már a kommunikációtudomány modern ágához sorolják. Az újság egy olyan médium, melynek szervezési formáit és hatásait kutatják. Azt azonban hangsúlyozni kellene, hogy a könyvészet tudományától való eltávolodás ellenére fönnt kellene tartani a kapcsolatot ezzel a klasszikus tudományággal, hiszen az újság végső soron a nyomdaipar egy terméke.

Máshogy áll a dolog a folyóiratok és képes hetilapok, a kalendáriumok és almanachok történetének kutatásával. Kapcsolatban állnak a könyvtörténettel, sőt valamelyest az irodalomtörténettel is, ahogy ezt a morális hetilapok történetének, a folyóirat egy különös formájának vizsgálata mutatja. A kartográfiai

és a zenei nyomtatványokat is a könyvtörténeten belül vizsgálják. A specifikus problémákat a szaktudományok, a történeti geográfia és a zenetörténet keretein belül kutatják. De az eredményeket a könyv általános történetének vizsgálatánál is felhasználják.

Végül egy meglehetősen kidolgozatlan terület az alkalmi szedés és nyomtatás. Ide sorolhatunk mindenféle szórólapot, színházi és hirdetőlapot, kalendáriumlapokat, plakátokat, prospektusokat, stb. A jövőbeli kultúrtörténeti kutatás ezekre a napi termékekre is több figyelmet fog fordítani. Nyilvánvaló, hogy az alkalmi nyomtatványok a reklámtipográfia lehetőségeiről és problémáiról ugyanúgy felvilágosítással tudnak szolgálni, mint kultúrtörténeti és oktatástörténeti összefüggésekről.

Tartalmi kritériumok szerinti kutatási területek

Ha a nyomtatás dokumentumainak egyes formáira való utalás már ilyen gyümölcsöző adalékot nyújt a további kutatás számára, úgy ez a tartalmi kritériumok szerint csoportosított könyvformákra még nagyobb mértékben érvényes.

Ezen könyvformák vizsgálata több szaktudomány hatáskörébe is beletartozik. A kutatási eredmények természetesen a könyvtörténet szempontjából nagyon fontosak, különösen akkor, ha egy bizonyos könyvtípust az előállítási és a terjesztési folyamatok könyvtörténeti aspektusából vizsgálunk.

Különös, hogy a különböző könyvformákat eddig a könyvtörténet kutatásának összefüggésében nem tekintették. Ez persze az egész kutatási terület áttekinthetetlenségével függ össze. Annál szükségesebb lenne, a különböző könyvformákról végre tiszta képet nyerni és különböző funkciójukat vizsgálni.

Az első *a tudományos könyv* története legyen, melynek kutatása a könyvtörténettel együtt a tudománytörténet egy központi feladata. Egy tudományos mű sok változásnak van kitéve. Egy szakterület elismerése és jelentősége gyakran tükröződik a könyvkiadás teljesítményeiben, műsorozatokban, forrásgyűjteményekben, szaklexikonokban és könyvismertető lapokban. A nagy tudományos vállalkozások története sok adattal tud szolgálni. A tudományos kiadványok speciális formái is – leírások, biográfiák, vizsgálódások, kommentárok és tanulmányok – a tudományos élet kifejezési formái és műfaj történeti szempontból kutatandók.

Az egyház történetében is döntő szerepet játszik a könyv. *A Biblia kiadás-története* nemcsak nagy nyomtatástechnikai teljesítmények jelképe Gutenberg ideje óta, hanem a nyomtatott könyv legmagasabbrendű megjelenése is. Így a Bibliát egészen évszázadunkig a könyv szimbólumának tekinthetjük. A Biblia kiadásának története nemcsak anyagot nyújt a könyvnyomtatás, a kivitelezés

részletes kérdéseihez – a könyvillusztráció önmagában egy széles terület –, a terjesztést az olvasás kritériumának, a nyomtatvány hatásához szükséges előfeltételnek kell tekinteni. Ugyanez érvényes a lelki kalauzok mint énekeskönyvek és imakönyvek, postillák és prédikációs könyvek más formáira. A szellemi és lelki épülés csak a könyv segítségével lehetséges.

Nézzünk egy másik könyvformát: a *törvénykönyvet* és történetét, mely szintén hasonló formákban, törvényszövegekként, rendeletekként, kommentároként követhető. A könyvtörténeti kutatások ismereteket nyújthatnak a jogi szövegek terjesztéséről és a rendeletek közvetítéséről. A jogtörténet adalékot szolgáltat a tudományos könyvek történetéhez is.

Még fontosabb a *népkönyvek* történetének kutatása. Ezek általában népszerű írások, használati könyvek, melyek a széles néprétegek tanítására szolgálnak. Már a felvilágosodás előtt, a humanizmus korában megjelentek, és a mindennapi élet bármely területén szükséges praktikus ismereteket közvetítik. Itt első sorban a gyógyfüvek és az orvosságok alkalmazásával kapcsolatos könyvekre, a szakács- és kertészettel foglalkozó könyvekre, a parasztok, a kézművesek és a kereskedők kézikönyveire kell gondolni. A történelemkönyvek is gyakran oktató célokat szolgáltak. Ez az útleírásokra is vonatkozik. Végül az útikalauzokat, a művészeti könyveket és a lexikonokat kell megemlítenünk. Ezek a könyvformák a tanítás és oktatás utolsó fázisában használhatók. Ezen könyvek keletkezésének, terjesztésének és jelentőségének vizsgálatát a kultúr- és oktatástörténet keretein belül, a könyvtörténet aspektusai szerint kell végezni.

A *tankönyv* történetének a kutatása, mely oktatási célokra szolgál, szintén a kutatás egy hiányterülete, mely nem csak a történeti pedagógia kérdéseit válaszolja meg, hanem a könyvtörténet problémáira is feleletet ad. A tankönyv minden formáját, pl. az ábécéskönyvet, az olvasókönyvet, a számolókönyvet, a tankönyvet és a szakkönyvet is lehet forma és tartalom szerint a történeti változások szempontjából vizsgálni. Ebben persze tükröződik a könyv története is: az olyan tömegcikkek, mint az iskolai- és tankönyvek, különös tanulságokkal szolgálhatnak a könyvkereskedés teljesítőképeségével és az oktatási folyamatban való részvétellel kapcsolatban.

Egy megjegyzés az *irodalmi művek* történetéhez. Az eddigi felsorolás azt mutatja, hogy a könyvtörténeti leírásokban nem szabad abba a hibába esni, hogy a könyvprodukciónak, melynek fejlődésével foglalkozunk, a szépirodalommal egyenlővé tegyük. A barokk vagy a klasszikus-romantikus könyv nemcsak irodalmi produktumként képvisel egy bizonyos korszakot. Költők és írók művei gyakran a kiadók kiemelkedő munkájának is bizonyítékai lehetnek. Az írott szöveg esztétikai igényének megfelel a nyomtatott szöveg minőségi színvonala, s ilyen értelemben a külső a belső tükré lesz.

Végül említsük meg a *szórakoztató irodalom* történetét. Azok a könyvek, melyek bizonyos korú személyek szórakoztatására szolgálnak, szintén valame-lyest az irodalomtudomány tárgyai: gyerek- és ifjúsági könyvek, komikák és filléres füzetek, olcsó regények felnőttek számára, korábban „népkönyvek”, ma különféle népszerű olvasmányok. Ezeket az inkább használatra mint gyűj-tésre szánt könyveket is a tudományos kutatás tárgyának kell tekinteni. A ponyvairodalom kutatása ma mindenek előtt az olvasói magatartás és az iroda- lom eladhatóságának kérdéseire szolgál adatokkal. De a szerzőség, a nyom- dász, a kiadás külső formája az ár és a terjesztés kérdései is felvilágosítást ad- nak ezen könyvgyártásokról. Éppen a szociális alsóbb rétegek éltek ezekből a könyvekből, melyeket gyakran a ponyvaárusok, a piaci keres- kedők, a könyvkötők és a zsidóárusok árultak, és a könyvtörténet méltatása éppúgy nem mehet el ezen formák mellett, mint a tankönyvek és hitkönyvek mellett.

A könyv története mint kutatási cél és oktatási feladat

A könyv története egy rendkívül átfogó jelenséget foglal magában, mely gazdasági és szociális, kulturális és tudományos aspektusokat kapcsol össze. A „könyv” mint olyan nem létezik, minden kornak megvan a maga könyve, mely kifejezi a történelmi és kulturális helyzet egyediségét. Különböző tudományok foglalkoznak a könyv jelenségével: a tudománytörténet a tudományos témájú könyvvel, az egyháztörténet a tanító célú könyvekkel, az oktatástörténet illetve a történelmi pedagógia a tankönyvekkel, az irodalomtörténet az irodalmi művel és a szórakoztató irodalommal. A szaktudósoknak, akik a könyvek tartalmából indulnak ki, azokat a kutatásokat is hasznosítaniuk kellene, amelyek a könyv előállításának, terjesztésének folyamatával foglalkoznak. Szaktudományos problémáik feldolgozásakor olyan munkákra is támaszkodniuk kéne, amelyek például a könyvnyomtatás vagy egy város vagy egy terület könyvkereskedel- mének történetét, egyes nyomdászok, nyomdák, kiadók és könyvkereskedések történetét tárgyalják, a tipográfia, az illusztráció, a másolótechnika, a papír és a könyvek terjesztésének kérdéseit válaszolják meg.

Így a könyvtörténet kutatását Németországban két tény határozza meg: egyrészt a hagyományos könyvtörténelmi kutatás támogatásának lehetőségei korlátozottak, másrészt viszont a szaktudományok megváltozott problémafel- vetése a könyvészet története iránti növekvő érdeklődést mutatja. A változó történelmi felfogások most egyre nagyobb mértékben a társadalmi folyamoto- kat tolják előtérbe, s így az olvasói rétegek, az informáló törekvések és oktatási folyamatok kérdéseit vetik fel. A könyv, mint a tudatformálás eszköze, törté- nelmi jelenségként egyre érdekesebb lesz.

Ilyen szempontok alapján a könyves művelődés történetének tanulmányozása éppolyan sürgős, mint amilyen nehéz feladat. Mivel a könyvtörténet Németországban – a mainzi egyetemet kivéve – nem egyetemi szak, amit tanulni lehetne, alig lehetséges a könyvtörténet iránt érdeklődő tudósutánpótlás kinevelése. Csak elszórtan keletkeznek más szaktudományok keretein belül – a germanisztika és a néprajz játszáék itt a legfontosabb szerepet – könyvészettörténeti tanulmányok. Nagy örömmel fogadják, ha az olvasói szokások történeti kutatását sem hanyagolják el. Különösen, hogy azok számára, akik a könyvtörténetet akarják tanulmányozni, a főiskolákon erre nagyon csekély lehetőség adott, szükségünk van a jövőben is az antikváriumokra, a könyvtárosokra, a könyvkereskedőkre és a kiadókra, akik egyetemi tanulmányaikban is koncentrálnak a könyvészet történetére. Minél több lehetőséget gyűjtánánk, annál nagyobb lenne a társadalmi haszon.

Erre a helyzetre tekintettel minden, a könyv történetének területével foglalkozó intézetet erősíteni és bátorítani kell. Ez nem csak a Német Könyvkereskedők Tözsdeegyesülete Történeti Bizottságának jubileumára tekintettel fontos. A könyvkereskedők és kiadók által végzett munkája, mindenek előtt az *Archiv für Geschichte des Deutschen Buchhandels* a németországi könyvtörténeti kutatások tartóoszlopa. Lehetővé teszi könyvtörténeti munkák publikációját és hozzásegíti a könyvkereskedőket és a kiadókat, tehát a könyv igazi közvetítőit és támogatóit ahhoz, hogy ne veszítsék szem elől mindennapi teendőik történelmi dimenzióit. Éppen a könyvkereskedelem igényli annyira, hogy más kulturális intézményekhez hasonlóan – színház, múzeum, könyvtárak – a történelmi gondolkodás terjesztésének és erősítésének részére maradjon.

Ahogy a Történeti Bizottság munkásságában a könyv története áll a középpontban, úgy a mainzi Gutenberg-Társaság elsősorban a nyomdászat történet kutatásával foglalkozik.

Hasonlóak Németország más nagyobb és kisebb bibliofil társaságának törekvései. Publikációik és folyóirataik teret adnak könyvtörténeti munkáknak, és az elkötelezett könyvkereskedők és antikváriusok, könyvbarátok és könyvtárosok segítségének hála, támogatják a kutatásokat is. Ez különösen érvényes az *Imprimatur* című évkönyvre és a *Philobiblon* című folyóiratra, ezen terület két legfontosabb médiumára.

Korábban a könyvtárak voltak a könyvtártörténeti kutatás legfontosabb központjai. Ez az utolsó évtizedekben a technokratikus rendszereknek mint az állandóan fokozódó használatnak következtében megváltozott. Mégis vannak még olyan könyvtárak, melyekben a könyv történetének kutatása még mindig folyik. Ez nem csak hajdani grófi könyvtárakra érvényes, amik ma már általában állami vagy tartományi könyvtárak, hanem arra a még megmaradt néhány tudományos városi könyvtárra és néhány nagy egyetemi könyvtárra, amelyek hagyományos feladatuk tudatában maradtak. Hogy a könyvtár eltörténelmies-

lenedésének folyamatában a könyvtáros képzőhelyeknek és tanintézeteknek a könyvtörténeti oktatás helyeinek fontos szerepe van, érthető.

Ezeknek a nagyrészt privát intézeteknek kell azt a kutatást segíteni, melyet az egyes emberek, történészek, tudósok különböző szakirányokban a főiskolákon végeznek, amit könyvkereskedők, antikváriusok és gyűjtők folytatnak. Szükséges a kutatásban együttműködőknek vagy a kutatásban érdekelteknek a közös munkát, a gondolatcserét lehetővé tenni. Éppen ennek érdekében jött létre a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban 1975 májusában a *Wolfenbütteler Arbeitskreis für Geschichte des Buchwesens* (A könyvtörténet wolfenbütteli munkaegyesülete), mely egy kísérlet arra, hogy az ezen a tág kutatási területen dolgozókat egy társasággá összefogja, információkat közvetítsen és üléseket, munkamegbeszéléseket szervezzen. Egy ilyen munkaegyesület új impulzusokat is adhat a kutatásoknak; támogathatja a könyvészet történetének területén folyó vizsgálatokat. Fontos ehhez egy tájékoztató újság, amely mindent, ami a könyvtörténeti kutatásokban történik, számon tart, a kutatás élénkítését és az együttműködés szükségességét hangsúlyozza és mindenek előtt beszerzi a kívánt bibliográfiai adatokat.

A számos feladat, mely előttünk van és mely csak a bibliográfia és egy sor kutatási tudósítás segítségével lehet áttekinthető, csak akkor oldható meg, ha a könyvtörténet iránti érdeklődést a nagy nyilvánosságban is ébren tartjuk. Ehhez nagyon nagy mértékben hozzájárul a mainzi Gutenberg Múzeum, az ofenbachi Klingspor Múzeum és a marbachi Német Irodalmi Archivum. Bepillantást engednek a könyv történetébe állandó vagy időszakos kiállítások kereteiben. Nem szabad elfelejtenünk a frankfurt am maini Tőzsdeegyesület könyvtáráról és archívumáról, melyek szívesen látogatott kiállítási helyek. A nyilvános könyvtárak a történelmi megjelenítések részesei: leginkább a Herzog August Bibliothek; muzeális termeiben a könyvtörténetet oktatástörténetként mutatja be. Természetesen minden antikvárius a régi könyvekért rajong, és kíváncsiságot mutat a történeti összefüggések iránt.

Szükséges, hogy az új kutatónemzedéket, legyenek azok könyvkereskedők vagy könyvtárosok az előadásokon és tanfolyamokon, kirándulásokon vagy bemutatókon keresztül közelebb vigyük a könyv történetéhez, mint egy nagyon aktuális problémához. Modern didaktikai eszközökkel el kell érni, hogy a fiatalokban is felébredjen a történeti tudat a könyv történetének megismerésén keresztül. Ez persze nem történhet adatok felhalmozásával, inkább a lényeg bemutatásával. A könyvészet története nemcsak egy sokrétű kutatási, hanem állandó oktatási feladat is.

Mivel a könyvnek döntő szerepe van mai társadalmunk fejlődésében, igényeljük kutatásának intenzívebbé tételét egy olyan korban, mely a történelemtől való elfordulás és a hozzá való közeledés között inog és ebben a felgyorsult

világban csak fokozatosan, a hagyományos értékek segítségével nyeri vissza tudatát. A könyv története – és ezt kell megmutatni – egy univerzális kutatási terület, melyben több tudományág és különböző módszerek találkoznak össze. Interdiszciplináris feladat, aminek éppen abban az országban, ahonnan a könyvnyomtatás kiindult, együttműködésre kellene motiválnia az embereket. A könyvtörténet széles területét modern szempontok mentén újra kellene vizsgálni, az eddigi kutatásokat ellenőrizni, az eredményeket modern kérdésfeltevéssel megközelíteni. A régi forrásokat ki kell egészíteni, a részleteket megvizsgálni, az összefüggéseket feltárni. Így a könyv történetének kutatása olyan feladat lehet, mely elősegíti kultúránk és emberi életünk történeti megértését.

A Történeti Bizottság jubileuma felhívás a tudósokhoz és a könyvkereskedőkhöz, a könyvtárosokhoz és az antikváriusokhoz, a gyűjtőkhöz és a könyvbarátokhoz, hogy a 20. század végének e közös munkájában fáradhatatlanul vegyenek részt.

Mivel a könyvek valamikor a világot is meg tudták mozgatni, megérdemlik, hogy ma a kutatás tárgyává váljanak.